

STOLETÍ PROMĚN V POHŘBÍVÁNÍ: OD CÍRKEVNÍHO ULOŽENÍ DO ZEMĚ KE ZPOPELNĚNÍ BEZ OBŘADU¹

OLGA NEŠPOROVÁ

A century of funeral change: from church burial to cremation without a ceremony

Abstract: The changes in funeral practices in Czech society which occurred during the 20th century were more significant than those that took place during the whole of the second millennium. Traditional Roman Catholic Christian funerals which were performed at the turn of the 19th and 20th centuries are described as a starting point from which the focus moves to a study of the major changes which took place from then onwards. The first half of the 20th century was specific in the emergence of cremation. The Communist era (1948–1989) was characterized by a huge expansion in the popularity of cremation (the cremation rate in Czechoslovakia had reached 55 % by 1988) as well as by a significant increase in the proportion of secular funerals which, by the end of the 1980s, were being conducted for around three-fifths of the deceased. Contemporary Czech funeral practices can be seen as a direct continuation of those of previous generations and are noteworthy in terms both of having one of the highest cremation rates in Europe (80 %) and, even more strikingly, the extraordinarily high rate of cases (around one quarter to one third) in which no funeral ceremony is held at all for the deceased.

Key words: last rites, funerals, cremation, Czech Republic, 20th century.

¹ Studie je výstupem grantového projektu Sociální dopady individualizace smrti v současné české společnosti (P404/11/P725). Za poskytnutou podporu děkuji.

V průběhu 20. století se v pohřbívání zesnulých v české společnosti² odehrálo více změn, než kolik přineslo celé druhé tisíciletí. Proměny souvisely s dalšími sociálně ekonomickými důsledky přechodu od tradičních k moderním a postmoderním společnostem. Lze nicméně konstatovat, že kvůli souhře mnoha okolností byly tyto změny na území českých zemí rozsáhlejší a udály se rychleji v porovnání s většinou ostatních vyspělých zemí. Konkrétně jde například o majoritní přechod od pohřbívání do země ke kremaci, od náboženských pohřbů k sekulárním, až po mohutné rozšíření pohřbívání bez obřadu (Nešpor – Nešporová 2011; Nešporová 2011).

Kulturní proměny v zacházení se smrtí v (západní) Evropě popsal francouzský historik Ariès (2000), a dále je rozpracoval do typologie tří ideálních typů anglický sociolog Walter. Podle něho se s proměnou společnosti měnilo i její přistupování ke smrti, a to od tradičního k modernímu, až po neomoderní či postmoderní (Walter 1999; 2002). V tradičních společnostech mělo svrchovanou autoritu nad smrtí náboženství. Reagovala na ni celá komunita a k vyrovnání se smrtí sloužily modlitby a rituály, pomáhali duchovní, sousedé a rodina. S příchodem industrializace se v moderních společnostech výrazně prodloužila naděje dožití a smrt byla stále více zakrývána. Autoritu nad smrtí převzala medicína a umírání i truchlení se stalo více soukromou záležitostí. Postmoderní přístup ke smrti údajně přinesl v západních zemích „znovunavrácení“ (*revival*) smrti do veřejné sféry. Soukromé se stává veřejným a osobní zkušenosti jsou veřejně sdělovány a oslavovány, jelikož nejvyšší autoritou v oblasti smrti se stává *selfjá*. Chybí tedy jakákoliv společná a svrchovaná autorita (Walter 2002).

Proměny přístupu ke smrti se přirozeně promítly i do pohřební praxe. Zatímco v tradičních společnostech ji ovlivňovaly rituály a náboženské významy, moderní společnosti místo toho zavedly rezervovanější přístup ke smrti a pohřbívání. V postmoderních společnostech je využíván expresivní nebo narativní přístup, což se v pohřební praxi odráží v podobě tzv. *personalizovaných pohřbů* (Walter 1999). Ty se v západních společnostech v posledních desetiletích hojně rozšiřují, a to nejen mezi pohřby sekulárními (Schäfer 2007; Walter 1990), ale i náboženskými (Garces-Foley – Holcomb 2006; Quartier 2009; Vandendorpe 2000). Takové pohřby jsou více přizpůsobeny konkrétní osobnosti zesnulého, jsou mu jakoby „ušité na míru“ (*the tailor-made funeral*; Howarth 1996). Během obřadu jsou užity symboly a slova, která připomínají osobnost zesnulého, jeho názory a preference.

Tato studie si klade dvojí cíl. Za prvé by měla doplnit a sjednotit dosud nedostatečný pojmoslovný aparát a etablovanou terminologii. Za druhé ilustruje obsah daných termínů na popisu hlavních proměn v pohřbívání, které se v českém prostředí udály v průběhu 20. století. Vědomí, že jazyk odráží sociálně konstruovanou

² Termíny „česká společnost“, „české prostředí“ apod. používám v jejich nejjobecnějším smyslu pro označení majoritního obyvatelstva či prostředí na území stávající České republiky, bez ohledu na další specifika.

realitu každodenního života (Berger – Luckmann 1999), mě vedlo k tomu, že jsem se pokusila představit problematiku pohřbívání prostřednictvím dobově užívané terminologie.

Metodologie

Při popisu proměn v pohřební praxi jsem využívala pojmy používané elitami, nikoliv běžnými lidmi. Těmito elitami pro mě byli národopisci, etnografové a odborníci v oblasti pohřbívání. Využila jsem přitom různé pramenné materiály, jejichž povaha se liší podle zkoumaného období. Reflektuji jejich různorodost, ale nebylo možné použít totožné typy pramenů obsahujících požadované informace pro celé sledované období, a to z prostého důvodu jejich neexistence.

Mnohé z významných proměn v pohřbívání byly v českém prostředí předznamenány již na konci 19. století a platnost dalších se ustavuje až v současnosti, tj. na počátku 21. století, proto je i těmto přesahům věnována pozornost. Pro nejstarší období – konec 19. století až polovinu 20. století – využívám především národopisnou literaturu³ a dále propagační populárně-odborné materiály kremačního hnutí.⁴ Pro následující období, vymezené komunistickou státní politikou (1948–1989), pracuji s podobnými zdroji. Vycházím především z pro-kremační literatury⁵ a z metodických materiálů vydávaných na podporu občanských pohřbů, doplňkově používám odbornou literaturu.⁶ Pro poslední období, počínající rokem 1989 a končící současností, využívám opět odborné texty,⁷ které ovšem významným způsobem doplňuji o další písemné zdroje, včetně textů z internetových stránek pohřebních ústavů. Pouze pro toto období používám i prameny původně orální – přepisy rozhovorů s pracovníky pohřebních služeb, které jsem uskutečnila v rámci terénního kvalitativního výzkumu v několika vybraných regionech České republiky v roce 2011.⁸ Celkem jsem provedla 16 nestandardizovaných rozhovorů s pracovníky devíti vybraných pohřebních ústavů.⁹ Rozhovory byly tematicky zaměřené na současnou pohřební praxi běžnou ve zkoumaných oblastech.

³ Články z Českého lidu.

⁴ Knihy Volné myšlenky, spolku Krematorium a Společnosti pro spalování mrtvol, články z časopisů Krematorium a později Žeh.

⁵ Články publikované v časopisech Přátelství a Žeh.

⁶ Články publikované v časopisech Český lid a Ateizmus.

⁷ Studie publikované v Českém lidu, Sociologickém časopisu a Sociálních studiích.

⁸ Výzkum stále probíhá, dokončen bude v roce 2013.

⁹ Lokality byly voleny tak, aby byly zastoupeny oblasti s různou mírou religiozity a udržováním tradic. Jednalo se o pohřební služby v následujících krajích: Středočeský (1 rozhovor), Plzeňský (2), Liberecký (1), Vysočina (1), Jihomoravský (1), Zlínský (2), Olomoucký (1). Zvukový záznam a doslovný přepis byl proveden u 5 rozhovorů, ostatní informátoři s nahráváním nesouhlasili, takže byly rozhovory pouze písemně zaznamenány do terénního deníku.

V rámci výzkumu uplatňuji přístup *etic*, tj. zvnějšku se snažím najít pojmy, které by jasně popsaly danou situaci. Vycházím přitom sice z aktérských označení, ale nejde mi primárně o postižení roviny *emic*.¹⁰ Při daném záběru by to ostatně ani nebylo možné. Usiluji o sjednocení terminologie, nikoliv o hledání lokálních odlišností v používání určitých slov. V rovině *etic* mi byla nápomocná především odborná literatura. S tím souvisí i další charakteristika zvoleného přístupu. Přestože jsem si vědoma velkých regionálních rozdílů, nesnažím se tyto lokální odlišnosti postihnout. Hledám jevy společné, syntetizuji a poskytuji obecný popis vývoje. V článku není prostor k tomu věnovat se variabilitě pohřebních zvyků na základě jednotlivých lokalit nebo v jejich rámci. Popisovány jsou tedy především nejobvyklejší a nejrozšířenější formy pohřbívání. V náboženské oblasti jsou to pohřby římskokatolické, zatímco pohřební zvyklosti jiných konfesí nejsou zmiňovány. Posledním důležitým bodem uplatněného přístupu je fakt, že při sledování vývoje jsou akcentovány zejména ty prvky, které byly v daném období nové a postupně se hojně rozšířily.

Protože se změny v pohřbívání odrážely v jazyce, tvoří pojmosloví zkoumaných záležitostí kostru textu. Charakteristické termíny pro větší přehlednost označuji kurzivou. Nejprve je představen tradiční křesťanský pohřeb přelomu 19. a 20. století, navazuje část o pozvolném rozšiřování kremací v první polovině 20. století a posléze je popisována pohřební praxe z dob komunistického režimu, kdy se mohutně rozšířily občanské pohřby. Následuje zevrubný popis porevolučního vývoje a současného stavu (1989–2012). V závěru je popsán vývoj zařazen do širších souvislostí a jsou připomenuty některé strukturální prvky, které tyto proměny umožnily. Studie se snaží odpovědět na otázku: Jaké hlavní změny se v české pohřební praxi v průběhu 20. století udály?

Tradiční pohřeb na přelomu 19. a 20. století

Třebaže existovaly regionální rozdíly, tradiční (křesťanské) pohřby na území českých zemí probíhaly podle stejného klíče. *Pohřeb* spočíval v uložení mrtvého těla do země (respektive do *hrobu/rovy* nebo *hrobky*¹¹ na hřbitově) za doprovodu náboženských obřadů a přítomnosti pozůstalých. Předcházely mu ovšem další zvyky, které následovaly po smrti člověka a byly v určitých ohledech regulovány státními zákony (viz Bednář 1929; Pohřbívání 1903). Ty stanovovaly především záležitosti hygienického rázu, ale reagovaly i na určité obecně panující obavy, např. strach z pohřbení

¹⁰ Termíny *emic* a *etic* rozumím dva odlišné přístupy, jejichž rozdílnost sociální antropologie zdůrazňuje. *Emic* je pohled zevnitř, pohled aktérský, který s sebou potažmo nese i používání aktérského názvosloví. Naproti tomu *etic* je pohled zvnějšku, pohled výzkumníka, který se snaží najít neutrální a jasná označení pro to, co zkoumá (viz např. Creswell 2006: 90–96).

¹¹ „Hrobky jsou hroby vyzděné, neprodyšně uzavřené, v nichž za přístupu vzduchu probíhá rozklad.“ (Pohřbívání 1903: 4)

za živa (Navrátilová 2004). Při pohřbívání mrtvých těl tak mělo být již na přelomu 19. a 20. století dodržováno mnoho závazných právních předpisů, povinná byla například prohlídka mrtvého těla lékařem.¹² Pohřbení smělo následovat nejdříve 48 hodin po smrti, přičemž bylo uzákoněno, že bez ohledacího listu nesmí kněz tělo pohřbít. Do pohřbu mělo být mrtvé tělo z hygienických důvodů uloženo ve zvláštním pokoji, a pokud nebyl k dispozici, pak mělo být převezeno do *umrlčí komory*,¹³ která byla zpravidla situována na hřbitově nebo u nemocnice. Nepřekvapuje, že márnice byly hojněji využívány ve městech.

Pohřbívání mělo jasně daná zvyková pravidla, přičemž o jejich dodržování se starali sami pozůstalí, kteří tím prokazovali úctu zemřelému a zajišťovali jeho bezproblémový osud, čímž si zároveň i „pojišťovali“, že nebude po smrti škodit živým. Dobová národopisná literatura sleduje lidové zvyky a pověry vážící se ke smrti především ve vesnickém prostředí (Domorázek 1895; Nerad 1895; Procházka 1903; Šolta 1895; Žipek 1895). Městské záležitosti tito autoři bohužel opomíjeli, pozornost jim byla věnována pouze v historickém kontextu (např. Horský 1914).

Na vesnici se počátkem 20. století pozůstali a sousedé na přípravě zesnulého k pohřbení i na samotném pohřbu aktivně podíleli. Provedení náležitých náboženských obřadů pak zajišťoval kněz. Po úmrtí se „otvírá okno, aby prý duše zemřelého volný měla k nebi přístup“ (Domorázek 1895: 242). Oči mrtvého zatlačoval nejstarší člen rodiny a tělo omývala vlažnou vodou nějaká starší žena k tomu ve vesnici určená (nemusela být příbuzná se zesnulým). Tělo bylo buď zabaleno do bílého *rubáše* (starší zvyk), nebo oblečeno do svátečního oděvu (např. do ženského kroje – bílá plachetka, kabátek, černá sukně a zástěra) (Domorázek 1895; Procházka 1903; Šolta 1895). Poté bylo uloženo na prkno a posléze do rakve, vedle jeho hlavy hořela svíčka *hromnice* a bylo vystaveno v domě. Lidé se v přítomnosti mrtvého těla modlili za duši zemřelého a také se modlili, když slyšeli bít zvon *umíráček*, který oznamoval úmrtí (Domorázek 1895; Žipek 1895).

V den pohřbu se lidé scházeli v *domě smutku*, tj. v příbytku zesnulého, aby se pomodlili u jeho těla, uloženého v otevřené rakvi na lavici nebo na *márách*. Příbuzným a přátelům zde bylo poskytnuto malé pohoštění, např. kořalka a chléb (Žipek 1895). Rakev s mrtvolou vykropil kněz svěcenou vodou a pak byla rakev zvednuta a vynesena ven (na vůz nebo na máry). Při vynášení mrtvého z domu bylo zvykem třikrát se dotknout rakvi prahu na vyjádření lítosti či rozloučení (Domorázek 1895; Žipek 1895). Poté byla rakev přenesena nebo převezena koňským spřežením do kostela, kde se konala *zádušní mše*. Tělo však nemuselo být vždy při mši v kostele přítomno a mše se mohla konat nezávisle na pohřbu. Někde se šlo z *domu smutku* rovnou na hřbitov.

¹² Povinné lékařské ohledání mrtvého těla zavedla dekretem dvorní kanceláře Marie Terezie již v roce 1770 (Pohřbívání 1903).

¹³ Podle nařízení ministerstva vnitra ze 17. 7. 1885 (Pohřbívání 1903).

Během *pohřebního průvodu* se lidé modlili, přičemž modlitby (i v *domě smutku*) mohl řídit a předříkávat zpěvák (Žipek 1895). Pokud byl hřbitov v jiné vsi, zastavil pohřební průvod za vesnicí nebo na konci vesnice u božích muk, kde se přítomní pomodlili za duši zemřelého (třikrát Otčenáš a Zdrávas) a provedli *odprošení lidu*. Při něm zpěvák nebo jiná přítomná osoba „povýšeným hlasem říká: ‚Sousedé a sousedky, jestli vám nebožtík (nebožka) za živa v čem ublížil/a, prosím vás pro Boha a pro všechny svaté ponejprv, podruhé, potřetí, odpusťte mu (jí) to!‘ Přítomní sborem odpoví: ‚Odpusť mu (jí) Pán Bůh.‘ Část průvodu (děti, starci a další) se pak vrátila do vsi, zbytek průvodu pokračoval na hřbitov za zpěvu ‚Odpočívejte v pokoji, věrné dušičky‘“ (ibid.: 534). Pokud byl hřbitov v místě, probíhalo *odprošení lidu* za účasti všech až ve chvíli „když se sype prst na rakev do hrobu“ (ibid.: 534). Po spuštění rakve do hrobu vhodil každý přítomný na rakev tři hrstky hlíny (Domorázek 1985). Celý průběh (římskokatolického) pohřbu byl veden v náboženském duchu, opomíjel konkrétní osobnost zesnulého (nikoliv ovšem jeho sociální status), naproti tomu zdůrazňoval vztah k Bohu a modlitbami se pozůstali snažili vyprosit milost Boha pro zemřelého. Akcentován byl aspekt obecenství, nikoliv individualita. „Duše všech věrných zemřelých ať odpočívají skrze milosrdenství Boží v pokoji.“ (Zavadil 1919: 11) Křesťanská spása duše byla cílem, který se zúčastnění snažili zajistit pro zesnulého pohřebními obřady a pronášenými modlitbami.

Pohřeb uzavíralo shromáždění pozůstalých (příbuzných, přátel i známých) v hospodě nebo v *domě smutku*, kde byli všichni rodinou zemřelého pohoštění „pivem, kořalkou, kávou, chlebem, buchtami i masem“ (ibid.). Chudým se rozdávala almužna (např. bochníčky; Procházka 1903). *Pohřební hostina*, na Moravě většinou zvaná *trachta* (Ludvíková 1971), byla považována za nezbytnou součást pohřbu. Pohoštění bylo záležitostí prestiže a mohlo chybět pouze na pohřbech chudých lidí (Žipek 1985: 534), novorozenců, kojenců a nemluvňat (Ludvíková 1971). Pohřby potvrzovaly status mrtvého v daném společenství, a lišily se proto podle jeho sociálního významu i podle jeho věku. Pohřby významnějších lidí byly okázalejší, měly bohatší výzdobu, hostinu i větší počet účastníků. Specifické byly pohřby dětí a svobodných mladých lidí, které využívaly jinou symboliku, např. byla hojněji používána bílá barva (v té době stále ještě někde platící za smuteční barvu obecně; Hochová-Brožíková 1930), květiny a svatební symbolika (Navrátilová 2004: 241–244; Žipek 1985: 534).

Příchod kremace

Nový způsob pohřbívání, spočívající ve *spalování mrtvol* a následném uložení ostatků, s sebou přinesl i významné změny pohřebních obřadů. Kremace (a obřady s ní spojené) se jakožto novinka týkající se malé části vesměs městské a vysoce postavené společnosti v první polovině 20. století nedostala do pozornosti národopisců.

Její zavedení je ovšem klíčové pro proměny mnoha jednotlivostí i celkového pojetí pohřbívání, proto ji nelze opominout.

Kremace byla od konce 19. století hojně propagována Společností pro spalování mrtvol,¹⁴ spolkem Krematorium¹⁵ a hnutím Volná myšlenka. Sami propagátoři *pohřbu ohněm/kremace* o ní psali jako o „reformě“ pohřebnictví (Mencl 1922; Milde 1932). Asi největší změnou související s kremací byla skutečnost, že pohřební obřady s ní spojené byly velmi často civilní (římskokatolická církev až do roku 1963 kremaci pro své věřící odmítala). Místo římskokatolické (či jiné) eschatologie a deklarace naděje na spásu duše byla do popředí zájmu vyzdvižena osobnost zemřelého. Náboženské obřady a kázání kněze byly nahrazeny *proslovem*. Rozloučení s tělem před kremací bylo časově oddělené od definitivního uložení ostatků, tedy urny s popelem, které si rovněž žádalo speciální zacházení. Konečné pohřbení bylo zajištěno až po uložení zpopelněných ostatků, což připomíná koncepci tzv. sekundárních pohřbů, kterou popsali francouzský antropolog Herzt na počátku 20. století (Hertz 1960: 27–86). Oproti tichomořským Dajakům však Češi považovali za významnější, okázalejší a „veřejnější“ ten pohřební obřad, který předcházela kremaci. Uložení urny se již odehrávalo spíše v soukromém shromáždění několika pozůstalých, mohl je zajistit i spolek Krematorium, nutné však nebylo. Například při úmrtí a kremaci v zahraničí mohl být hlavní pohřební obřad realizován právě při ukládání *popelnice*, jako v případě A. Braunerové (†1890 v Paříži) (viz Lenderová 2001; *Společnost přátel žehu...* 2009: 33).

Samotný termín *kremace* pochází z latinského *cremare*, tedy spalovat. Na přelomu 19. a 20. století (a znovu v obdobích nacionálních vášní bezprostředně po 1. i 2. světové válce) byla snaha užívat české výrazy, proto propagátoři (i odpůrci) tohoto způsobu pohřbívání hovořili častěji o *spalování mrtvol*, postupně jej však nahradil vznosnější termín *kremace*. Zhruba od 30. let 20. století byl hojněji užíván také český termín *žeh*; namísto staršího *pohřbu ohněm* se tak častěji hovořilo o *pohřbu žehem* (časopisy *Krematorium* a *Žeh*). V případě *krematoria*, tedy místa, kde bylo mrtvé tělo spalováno a kde se konaly pohřební obřady, se nepodařilo český termín prosadit, ač se takové návrhy vyskytly, např. *žárov* (Mencl 1939). Naopak český termín *popelnice* (okrasná schránka na zpopelněné pozůstatky) byl na počátku 20. století hojně užíván, asi častěji než synonymní latinský výraz *urna*.

Navzdory propagaci nebyla *kremace* mrtvých těl až do pádu Rakousko-Uherska na jeho území povolena. Umožnil ji až vznik Československé republiky, kdy byla

¹⁴ Společnost pro spalování mrtvol působila v Praze v letech 1899–1922, jejím hlavním úkolem byla ideová propagace kremace.

¹⁵ Spolek Krematorium se ustavil v roce 1909 a vedle samotné propagace kremace reálně zajišťoval pohřby žehem pro své členy. Působí dodnes: v letech 1955–1966 nesl název Spolek přátel žehu, poté Společnost přátel žehu (2009).

oficiálně povolena zákonem v roce 1919.¹⁶ Počty kremací i krematorií rostly během první poloviny 20. století pozvolna (Nešpor – Nešporová 2011). Na celém území České republiky bylo v roce 1940 celkem 13 krematorií¹⁷ a žehem bylo pohřbíváno zhruba 6 % mrtvých¹⁸ (Mottl 1940/41).

I přes značnou novost a odlišnost je zřejmé, že i pohřby žehem vycházely z předchozí praxe (římskokatolických) církevních pohřbů, což se výrazně projevovalo také v užívané terminologii. *Obřadní síň* krematoria byla mnohdy nazývána *kaplí* a obsahovala *kůr* (pro zpěváky sboru) a *varhany*, podobně jako tomu bylo v kostele (*Krematorium* 1946; Mencl 1922; Nozar 1931). Samozřejmě nechyběl *katafalk*, původně „smuteční lešení při zádušních službách božích“ (Katafalk 1899), na kterém byla vystavována rakev. *Márnice* se stala součástí budovy krematoria a nově bylo přidáno *žárovíště*. Na druhou stranu však byla při propagaci i realizaci kremací uplatňována vědomá snaha vymezit se proti praxi i věrouce římskokatolické církve: mnohá krematoria byla stavěna jako (předkřesťanské) chrámy nebo využívala nových architektonických stylů (kubismus, purismus, funkcionalismus) v kontrapozici vůči „klasickým“ kostelům. Například architektonické řešení pardubického krematoria (dokončeného podle návrhu architekta Janáka v roce 1923) bylo dobově přirovnáváno k slovanské svatyni, navíc je mu připisována příbuznost s antickými chrámy (Hnídková 2011). Podobně je zjevná také inspirace východní starověkou architekturou (podle mého mínění babylonskou a asyrskou) v případě krematoria v Brně, dostavěného v roce 1929 podle návrhu architekta Wiesnera, nebo „chrámu pokroku“ v Mostě, kde bylo (staré) krematorium z roku 1924 projektováno architektem Kirsteinem (viz Nešpor – Nešporová 2011; Svobodová 2009). Bylo totiž považováno za nesporné, „že vzhled krematoria musí býti vážný, avšak odchylný od kostela“ (*Krematorium... 1946: 3*).

Jak tedy vypadaly necírkevní pohřební obřady doprovázející kremaci?¹⁹ V mnohých prvcích se snažily být odlišné od obřadů římskokatolických. Na jejich zavedení a ustálení se výrazně podílel spolek *Krematorium*, který je pro své členy zajišťoval. Ideovou složku hojně čerpaly z pohledu stoupenců Volné myšlenky, měly „veřejný a slavnostní“ ráz, s poměrně velkou účastí pozůstalých (ibid.: 3). Celý pohřební obřad se v porovnání s církevním zjednodušil, trval zhruba půl hodiny a byla snaha vykonat jej na jednom místě, aby se nemusel konat pohřební průvod. Ideálním prostorem pro jeho uspořádání byla *obřadní síň krematoria*, ale

¹⁶ Jednalo se o tzv. „lex Kvapil“ (podle předkladatele a předsedy spolku *Krematorium*, známého dramatika Jaroslava Kvapila). Blíže specifikován byl pak zákonem č. 464 Sb. z. a n. vydaného 7. prosince 1921 o pohřbívání ohněm (viz Bednář 1929: 830–837; Mencl 1922: 30–31).

¹⁷ Tři z nich byly na území odstoupených Sudet.

¹⁸ V Praze byl žehem pohřben zhruba každý pátý mrtvý (22% v roce 1940).

¹⁹ Kremaci mohly doprovázet i církevní obřady, nejčastěji podle ritu Církve československé husitské, popřípadě Českobratrské církve evangelické, které kremaci schvalovaly již v meziválečném období.

mohl se odehrát i jinde, např. na nádraží před převozem těla do krematoria. Průběh měl být jednoduchý, ale přitom důstojný a „krásný“ (Milde 1932: 4). Hudebně byl doprovázen hrou na varhany a popřípadě též sborovým zpěvem. Hrána byla hudba vážná, mohly to být i oblíbené skladby zesnulého, ale neměly být veselé. Populární byla například vlastenecká píseň *Zasvit' mi ty slunko zlaté* (Pohřby – jaké jsou... 1939: 121). *Pohřební proslov* sestával ze dvou základních složek: jednak byly jeho součástí obecnější „moderní“ úvahy týkající se života a smrti, jednak měl připomínat a oslavovat život zesnulého. Pronášeli jej nejčastěji zástupci spolků a korporací, jichž byl zesnulý členem, přátelé zesnulého, popřípadě zástupce spolku Krematorium.

V proslovech byl kladen důraz na život, nikoli na smrt. Smrt ovšem nebyla prezentována jako definitivní konec života, poukaz k posmrtné existenci byl poměrně častý. Často byla připomínána nekonečnost vesmíru, „kde se vše proměňuje, ale nic neumírá“ (Nozar 1931: 15), a střídání forem života, který byl považován za věčný (*Pohřební proslovy* 1930). Dále byla připomínána osobnost zesnulého a jeho život, i skutečnost, že mrtvý symbolicky přežívá ve svých činech a práci, kterou pro ostatní vykonal, reálně pak prostřednictvím svých potomků (ibid.; Kunstovný b. d.). Spolek Krematorium se snažil realizovat stejné pohřební obřady pro všechny své členy, bez ohledu na jejich sociální rozdíly, a tuto demokratizaci pohřbů rovněž propagoval. Reálně se však rozdíly vyskytovaly, nadstandardní služby a prvky obřadu (bohatší květinová výzdoba, sborový zpěv, urna na schránku s popelem i místo jejího uložení, další obřady atd.) si ovšem pozůstalí museli zajišťovat sami nad rámec spolkem zajišťovaných členských pohřbů (Milde 1932: 29; *Nepostrádatelný rádce ...* 1926: 110–111; Nozar 1931: 8). Po obřadu patrně rovněž následovala pohřební hostina, ale o té se prokremační literatura nezmiňuje.

Zpopelněné tělesné *ostatky/pozůstatky*²⁰ byly ukládány do *popelnic/uren*,²¹ které byly posléze umístěny na *popelnicových/urnových pohřebištích*, a to buď v rámci tzv. *urnových hájů*, nebo *kolumbárií*²² (např. *Kremace v Republice... 1930: 6; Nepostrádatelný rádce... 1926: 114*). Urny s *popelem* však mohly být ukládány na jakémkoliv hřbitově do rodinného hrobu nebo i v domácnostech pozůstalých (*Nepostrádatelný rádce... 1926: 114*), přičemž tuto druhou možnost někteří autoři z pietních důvodů neschvalovali (Záhoř – Čížek 1916: 27). Rozptýl popela na trávník či jinde byl zakázaný (Hendrych 1939).

²⁰ Mezi termíny *ostatky* a *pozůstatky* nebyl ještě činěn systematický významový rozdíl.

²¹ Oba termíny – *popelnice* a *urna* – byly v první polovině 20. století používány paralelně, ale slovo *popelnice* bylo postupně nahrazeno slovem *urna*.

²² K pozvolnému růstu počtu urnových pohřebišť a kolumbárií viz Nešpor – Nešporová 2011: 572.

Občanský pohřeb v období komunismu

Po 2. světové válce se s nástupem komunistické vlády postupně proměnily i pohřební obřady, a to zcela programově. Počty církevních obřadů během těchto čtyřiceti let postupně klesaly na úkor *obřadů občanských*, výrazně rostly počty kremací a snižovaly se počty pohřbení do země. Kremace byla v socialistickém Československu hojně propagována, neboť ideově konvenovala s mnohými představami a cíli komunistického režimu. Rozšířením *kremací s občanskými pohřebními obřady* měl být oslaben vliv náboženství a církví ve společnosti (Loukotka 1979: 252–257; Sošková 1984).

V roce 1955 učinila vláda několik opatření, která měla dopad na pohřbívání. Za prvé bylo „zpopelňování postaveno na roveň pohřbů do země“, což v praxi znamenalo značné zjednodušení administrativy pro žadatele kremace. Dále byla pohřebiště odňata církvím a dána do správy národních výborů, respektive obcí a státu (*Projevy...* 1976). Další významná změna následovala v roce 1958, kdy bylo podle směrnic možné „přikročit k rozptylu zpopelněných ostatků jako k nejpokrokovější formě uložení pozůstatků zemřelých“ (kurziva v originálu; *ibid.*: 3). Rozptyl popela se prováděl na *rozptylovém paloučku* k tomu přímo určeném v rámci hřbitovů, prakticky výhradně městských. Zájem o něj byl poměrně malý. Konec 60. let 20. století přinesl další novinku v pohřbívání, zavedení tzv. *vsypu*. Na rozdíl od *rozptylu popela* na povrch trávníku se jednalo o hloubkové uložení popela do země a nebylo při něm potřeba předchozí úpravy popela ani rozptylového aparátu. *Vsyp* popela také lépe umožňoval určit konkrétní, např. rodinné místo, na které mohlo být uloženo více příbuzných osob (Svoboda 1970). *Rozptyl* i *vsyp* popela se nicméně týkaly pouze menšiny zpopelněných ostatků, většina byla uložena do uren umístěných do hrobů nebo kolumbárií.

Celkový podíl církevních pohřbů klesal, takže zatímco v roce 1955 se ještě tři čtvrtiny (75 %) všech pohřbů v českých zemích konaly podle římskokatolického ritu, v roce 1987 to byly již pouze dvě pětiny (39 %) (Babička 2005: 479–480). Podíl církevních obřadů jiných konfesí byl přitom vzhledem k jejich nízkému zastoupení v celé společnosti velmi malý, činil maximálně dvě procenta. Občanské pohřební obřady byly nejrozšířenější v Severočeském kraji a v Praze, kde na konci 80. let 20. století doprovázely pohřbívání převážné většiny zesnulých (cca 80 %).²³ Vzestup kremací byl ještě výraznější. Zatímco v roce 1948 kremací v tehdejší Československé republice podstoupil každý desátý mrtvý, o čtyřicet let později byl pohřeb žehem pořádán pro více než polovinu mrtvých (55 % v roce 1988) (Davies – Mates 2005: 446, 453). Podíly kremací byly výrazně vyšší v českých zemích oproti Slovensku.²⁴ Kremace byla často spojena s občanským pohřebním obřadem, i když

²³ Odvozeno z údajů o počtech římskokatolických pohřbů (Babička 2005: 480).

²⁴ Oddělená data bohužel nejsou přístupná. Pražský archiv Společnosti přátel žehu zničila v roce 2002 povodeň a společnost stejně odmítá podrobnější data o kremacích poskytnout.

od 60. let 20. století ji nově mohly doprovázet i římskokatolické pohřební rity, což bylo zvolna stále více využíváno. Církevní rozloučení se mohlo podle oficiálních instrukcí římskokatolické církve od roku 1969 konat i v obřadní síni krematoria či jiných prostorech v souladu s místními zvyky (Kotrlý 2011: 142). Duchovní tým byl ovšem zbaven možnosti plně řídit průběh obřadu a musel se přizpůsobit okolnostem běžným pro konání pohřbů v těchto prostorech (Bartošek 1982).

Novinkou tohoto období tedy bylo masové rozšíření *občanských pohřebních obřadů* doprovázejících *kremaci/žeh*. Jejich průběh jednak navazoval na předchozí necírkevní pohřební obřady konané v krematoriích, jednak kopíroval ruský model občanského pohřbu (Merridale 2000: 336–337, 351–354). „Demokratičnost“ pohřbů přitom byla v socialistické společnosti dále podporována. Prvorepublikový důraz na estetiku však ustoupil, obřady měly být především funkční.²⁵ Jejich počátky přitom nebyly nijak snadné, pohřby byly často vypravovány z národních výborů, požárních zbrojnic, nádraží či bývalých církevních budov, neboť jiné obecní budovy neexistovaly (Navrátilová 1989). Teprve postupně (masověji od konce 60. let) byly ve městech budovány samostatné sekulární *smuteční síně*, které sloužily prakticky výhradně k pořádání pohřbů (Kadeřábek – Hilgert 1968). V oblastech, kde se nedařilo prosadit občanské pohřby (zejména jižní Čechy a Morava), byla uplatňována snaha doplnit církevní pohřby alespoň smutečnými projevy občanských řečníků (zástupci pracovních kolektivů, národních výborů, sborů pro občanské záležitosti apod.), které následovaly po skončení náboženských obřadů. V takových případech bylo užíváno označení *smíšený pohřeb*, protože, podle optimistického hodnocení propagátorů občanských pohřbů, „vedle občanských způsobů se uplatňují i úkony církevního rituálu“ (Bartošek 1982: 17).

V rozšiřování *občanských pohřebních obřadů* sehrály důležitou institucionální roli *sbory pro občanské záležitosti*, místní organizační jednotky vytvářené po celém území České (socialistické) republiky jakožto součást místní správy fungující ve spolupráci s národními výbory. Vznikaly postupně od 50. let 20. století a jejich hlavním účelem byla právě organizace a rozšiřování občanských obřadů a slavností (Beneš 1983).²⁶ Z přechodových rituálů se s pomocí sborů pro občanské záležitosti podařilo masově rozšířit sekulární obřady vítání do života, předávání občanského průkazu a sňatky (zaváděné od 50. let 20. století), tedy občanské necírkevní analogie křtu, biřmování či konfirmace a sňatku. Nejmenší úspěch měly právě v případech

²⁵ Ústřední požadavek na „funkčnost“ nových pohřebních obřadů byl později revidován, neboť o ně nebyl ze strany lidu zájem, a to zejména v tradičnějších náboženských oblastech Severomoravského, Jihomoravského a Jihočeského kraje (Babička 2005; Bartošek 1982; Škvarka 1975).

²⁶ Významnou náplní sborů pro občanské záležitosti byly též oslavy životních jubileí (např. 70., 75., 80. atd. narozenin) a jubilejních sňatků (např. zlatá svatba při 50. výročí sňatku). V některých obcích působí v rámci místní samosprávy sbory pro občanské záležitosti dodnes, přičemž jejich hlavní činností jsou většinou právě individuální jubilejní oslavy výročí seniorů a dále kolektivní vítání nově narozených dětí.

zavádění sekulárních pohřbů, jejichž realizace nebyla (na rozdíl od získání OP nebo občanského sňatku) povinná. Provádění občanských pohřbů bylo vnímáno jako jeden z nejnáročnějších úkolů v činnosti sborů pro občanské záležitosti (Navrátilová 1989). Úspěchem byl i dílčí podíl na průběhu pohřebního obřadu, například zařazením určité sekulární složky (recitace, proslovu). Přitom se museli pracovníci sborů pro občanské záležitosti o svoji účast na smutečním obřadu aktivně hlásit, protože zájem o jejich služby byl ze strany pozůstalých většinou malý (Bartošek 1982).²⁷

Občanský smuteční obřad mohl podle místních zvyků sestávat buď z *jednofázového rozloučení* u rakev (nejčastěji ve smuteční síni, popřípadě nad hrobem), nebo z *dvofázového rozloučení* (ve smuteční síni/na pracovišti/u domu smutku a nad hrobem) (ibid.: 11). Dvofázové rozloučení bylo propojeno pohřebním průvodem ze smuteční síně na hřbitov, kde byla rakev uložena do hrobu. *Jednofázové rozloučení ve smuteční síni* (nebo nad hrobem) bylo veřejné a sestávalo zpravidla ze tří složek: hudby, mluveného projevu a recitace. Účastnili se ho příbuzní zesnulého, kolegové z práce, přátelé, sousedé a představitelé společenských organizací souvisejících s životem zesnulého. Trvalo zhruba 15–30 minut (*Metodické pokyny...* 1980). Obřad většinou začínal poslechem hudební skladby, následovala recitace, po ní další hudební skladba (častěji zpívaná) a pak zazněl projev hlavního řečníka. Po něm byly předneseny případné kratší projevy doplňujících řečníků. Na závěr opět zazněla hudební skladba, při které rakev zmizela z pohledu pozůstalých (zatažla se opona nebo rakev odjela do jiné místnosti).

Hlavním obsahem občanských *pohřebních/smutečních projevů* bylo připomenutí života zesnulého, jeho činů a práce, které byly zasazeny do širšího kontextu socialistického světonázoru. Práce zesnulého tak napomáhala především budování socialistické společnosti (Kopčan 1965; *Metodické pokyny* 1980). Zemřel-li politický činitel či příslušník strany, byly vyzdvihovány jeho zásluhy v podobě „aktivní práce v KSČ“, kterou „připravoval sobě i svým dětem lepší a spravedlivější životní úděl“, podobně byl zmiňován jeho boj „za nový společenský řád“ a „příspěvní k rozkvětu naší krásné socialistické vlasti“ (*Občanské obřady* 1978: 11–12). Dále byl zdůrazňován dělnický původ zemřelého a zejména u žen také výchova dětí. Důraz na připomenutí života a činů zesnulého lze považovat za prvek personalizace pohřebního obřadu, i když byly vyzdvihovány právě jen některé činy a aspekty v souladu s dobovým přesvědčením. Tento osobní prvek přitom nebyl specifický pouze pro občanské a smíšené pohřební obřady, ale postupně se prosadil i do obřadů církevních.

Ideální občanský pohřební obřad měl plnit zároveň i funkci výchovnou, a to právě prostřednictvím proslovů, které vedle údajů o životě mrtvého obsahovaly obecnější

²⁷ Totéž potvrdil v rozhovoru (23. 11. 2011) pracovník pohřební služby, který ve sboru pro občanské záležitosti za komunismu pracoval. Podle jeho zkušenosti nebyla (v západních Čechách) aktivní účast členů sboru pro občanské záležitosti při pohřbech příliš častá. Měli sice k dispozici pohřební texty, které se měli učit, ale jejich proslovu se do pohřebních obřadů podařilo zařadit jen někdy. Nejčastěji zastupovali podnik, ve kterém zesnulý pracoval.

světonázorové myšlenky, jejichž základem bylo materialistické a marxistické hlediště. Byla přednášena poezie nebo alespoň citáty konvenující komunistickým idejím (Škvarka 1975: 357), protože byly sestavovány příručky „vhodných“ citátů (*Občanské obřady* 1978; *Občanské pohřby* 1975; *Projevy na rozloučenou* 1976). Smrt byla vnímána jako absolutní konec, úvahy o posmrtné existenci z proslavů vymizely. Živá hudba byla zvolna nahrazována reprodukovanou. Podobné rozloučení bylo možné provést rovněž nad urnou (v obřadní síni, na žehovém pohřebišti, u rodinné hrobky) (Bartošek 1982), ale takové případy nebyly příliš časté.

V dobových příručkách o organizaci občanských pohřbů byly vesměs používány termíny zavedené v meziválečném období společností Krematorium, ovšem s tím, že přestaly být používány některé starší pojmy: *popelnice*, *pohřeb ohněm*, *spalování mrtvol*. Místo nich se vžily modernější výrazy: *urna*, *pohřeb žehem*, *kremace*. Socialistické *smuteční obřady* se ideálně konaly v sekulárních *smutečních síních* a měly dvě nejvýznamnější složky – hudbu a *smuteční projevy* (Bartošek 1982; *Metodické pokyny...* 1980). Další novinkou pak byla zmíněná legalizace *rozptylu* a zavedení nového způsobu uložení popela, tzv. *vsyp*.

Porevoluční mix

Politický převrat přinesl sociální a ekonomické změny, které se nevyhnuly ani oblasti pohřbívání. Byly ovšem spíše pozvolné a plně navázaly na období předchozí. Mnohé pohřební služby se sice zprivatizovaly, ale zůstali v nich stejní lidé a pozůstali se také ze dne na den nezměnili. Postupně sice došlo k rozšíření nabídky, ale nijak výrazně mimo rámec zvyklostí v místě běžných. Patrná je jistá roztržitost a neujasněnost v používané terminologii, a to jak v případě pracovníků pohřebních služeb, tak mezi běžnými občany. Způsobily ji změny zvyků, kdy běžně užívané slovo již přesně neodpovídá svému obsahu, a nové ještě nevešlo do obecného povědomí a užívání.

Nejčastější místo konání pohřebních obřadů zůstalo stejné – doposud zbudované, popřípadě i nové *obřadní smuteční síně*, z nichž zmizely jen takové symboly jako srp a kladivo a naopak mohl přibýt kříž. Patrně i poměr občanských a církevních obřadů zůstal zhruba zachován, přičemž církevní pohřební obřady jsou pořádány zhruba pro čtvrtinu až třetinu zemřelých.²⁸ Počty kremací naopak stále rostly, takže v roce 2010 už bylo zpopelněno 81 % zemřelých.²⁹

²⁸ Přesná data chybí. Podle údajů České biskupské konference se v roce 1995 konalo na území ČR celkem 27 871 římskokatolických pohřbů a v roce 2002 25 586 (novější data nejsou uveřejněna) (http://www.snem.cirkev.cz/download/Duchovni_sprava_1995.htm; http://www.snem.cirkev.cz/download/Duchovni_sprava_2002.htm; přístup 1. 4. 2012). Vztáhneme-li tyto počty na počet zemřelých v daných letech (*Zemřelí* 2005: 22), dojdeme k závěru, že římskokatolický pohřební obřad byl uspořádán zhruba pro čtvrtinu všech zesnulých (24 %). Existuje domněnka o podhodnocení těchto údajů v důsledku nezaznamenání některých římskokatolických obřadů provedených v souvislosti s kremací (Kotrlý 2011: 127).

²⁹ Údaj podle The Cremation Society of Great Britain (<http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc5/Stats/Interntl/2010/StatsIF.html>; přístup dne 1. 4. 2012).

Největší změnou tohoto posledního období je výrazný nárůst tzv. *pohřbů bez obřadu*, respektive *pohřbívání bez obřadu*. Jedná se o zajištění kremace pohřební službou bez toho, aby pro pozůstalé organizovala smuteční obřad. Právě zde by bylo vhodné terminologii upřesnit. Užívaný pojem *pohřeb bez obřadu*, popřípadě *bezobřadný pohřeb* je v návaznosti na předchozí používání termínu pohřeb vlastně kontradikcí. *Pohřeb* doposud označoval veřejné, popřípadě alespoň kolektivní obřadné rozloučení s mrtvým a jeho následné uložení do země či kremaci. V případech, kdy kolektivní obřad chybí, ani se nejedná o uložení tělesných pozůstatků, by proto nemělo být slovo *pohřeb* užíváno. Není naopak problém mluvit o *pohřbení/pohřbívání bez obřadu*, tedy o prostém aktu zajištění, respektive pohřbení mrtvého těla (ať již kremací, nebo uložení do země). V naprosté většině případů se jedná o *zpopelnění/kremaci bez obřadu*. Na tuto terminologickou nedostatečnost upozornil i Kotrlý (2011: 151) v souvislosti s neoprávněným využíváním zákonného nároku na den pracovního volna v den konání pohřbu. *Pohřbívání bez obřadu* je nejhojněji praktikováno ve středních, severních a západních Čechách, kde může být bez obřadu pohřbívána až polovina zesnulých. Podíl je výrazně nižší v ostatních oblastech Čech a na Moravě, kde se v některých regionech jižní Moravy podle majitele tamní pohřební služby *pohřby bez obřadu* vůbec nevyskytují. Rozdíly jsou ale všude i při porovnání městského a vesnického prostředí. Zatímco na vesnici je běžnější nějakou formu pohřebního obřadu uspořádat, ve městě se vyšší podíl pozůstalých rozhodne obřad nekonat vůbec.³⁰

V posledních letech se dále velmi rozšířila praxe pořádání *smutečního obřadu/posledního rozloučení* pouze pro nejužší okruh pozůstalých a přátel zesnulého, tedy s vyloučením širší veřejnosti. Na *smutečních oznámeních/parte* bývá tato varianta označována jako *poslední rozloučení v úzkém kruhu rodinném* a většinou je uvedeno alespoň místo, kde se rozloučení koná, někdy i datum a čas.³¹ Takové rozloučení se zpravidla koná ve smuteční síni a je organizováno pohřební službou, i když tomu tak být nemusí. Může mít ryze soukromý charakter a odehrávat se buď v domě/bytě/na zahradě zesnulého či pozůstalých, v nějakém restauračním zařízení, nebo na hřbitově. Pak ovšem většinou chybí tělo zesnulého, třebaže mohou být přítomny zpopelněné ostatky. Celkově je takový pohřební obřad spíše jednodušší, méně formální a obsahuje méně obřadných složek, ať už je organizován pohřební služ-

³⁰ Přesné statistiky se mi doposud podařilo získat pouze ze tří českých pohřebních ústavů. *Bez obřadu* v tomto případě znamená, že obřad nebyl u dané pohřební služby objednan. Zda si pozůstalí sami zorganizovali jeho jinou náhradu, není známo. Podíl *pohřbení bez obřadu* byl: 45 % ve firmě v západních Čechách (ze 142 mrtvých v roce 2011), 54 % v soukromé pohřební službě ve středních Čechách (z 265 mrtvých v roce 2010) a 21 % v pohřební službě v oblasti Vysočiny blízko moravských hranic (z 206 mrtvých v roce 2010).

³¹ Stejná slova (*...se rozloučíme/rozloučili v úzkém kruhu rodinném*) jsou mnohdy na smutečních oznámeních používána i v případech, kdy se žádný pohřební obřad nekoná. Pak ovšem chybí uvedení místa, data a času.

bou, nebo samotnými pozůstalými. Z hlediska sociální antropologie je jeho konání důležité, neboť kolektivní (byť neveřejné) symbolické rozloučení se zesnulým má širší psychosociální význam (Friedman 1982; Van Gennep 1997; Malinowski 1954; Špatenková 2008). Z rozhovorů s pracovníky pohřebních služeb vyplynulo, že někteří aktéři (pozůstalí objedávající pohřeb i sami pracovníci pohřebních služeb) v současnosti používají termín *bez obřadu* také pro označení případů, kdy se smuteční obřad posledního rozloučení sice koná a je organizován pohřební službou, ale je v určitém ohledu zjednodušený. Nejčastěji právě tím, že je neveřejný, tj. je pořádán pouze pro úzký okruh rodiny a nejbližších pozvaných přátel, popřípadě je zjednodušený i jeho průběh, například vypuštěním mluveného proslovu, eventuálně i hudební složky.³²

Smuteční proslovy se v posledních letech zkrátily na minimum, proto je dnes hlavní složkou sekulárního pohřebního obřadu hudba, nejčastěji reprodukováná.³³ Nejoblíbenější jsou klasické skladby Ave Maria (Schubert či Gounod), Poem (Fibich), Nabucco – Sbor židovských otroků (Verdi), nebo i populární píseň Tam u nebeských bran (Maiello 2005). *Proslov* pronáší profesionální řečník a připomíná v něm život zesnulého, mnohdy jenom ve velmi hrubých rysech, zmiňuje data narození a úmrtí; povolání a další charakteristiky se objevují spíše sporadicky (řečník často čerpá informace pouze z parte). Explicitní ideové zakotvení necírkevní pohřební proslovy v současnosti většinou postrádají, protože účastníci obřadů nejsou definováni žádným shodným světonázorem, který by mohl řečník použít. Proslov tak většinou nepřesahuje pět minut, někdy sestává pouze ze jmenovitého připomenutí osoby zesnulého a poděkování příchozím za účast. Množí se obřady, během kterých proslov zcela chybí a obřad je pak tvořen pouze poslechem čtyř až pěti hudebních skladeb; je tedy ponecháno výlučně na přítomných, o čem (v tichosti, soukromě) přemýšlejí (ibid.). Tato varianta je častěji volena tehdy, jedná-li se o *obřad smutečního rozloučení v úzkém kruhu rodinném*.

Po roce 1989 došlo k legislativním změnám, které měly dopad na oblast pohřbívání. Především byly uvolněny možnosti jak naložit se zpopelněnými lidskými ostatky. Zákon o zacházení s nimi již nestanoví, že by měly být uloženy na pohřebišti. Přestože neexistuje žádná hromadná evidence, je zřejmé, že zpopelněné ostatky stále častěji

³² V předchozím výzkumu se při rozhovorech o smrti a pohřbívání s informátory středního věku ukázalo, že slova *obřad* a *rituál* mnozí s nich vnímali jako příliš formální, spojené s náboženstvím nebo zastaralými zvyky, a negativně se vůči nim vymezovali. Jedná se tedy jednoznačně o označení vnější (*etic*), sami aktéři dávají přednost obecnému a méně formálnímu slovu *rozloučení*. Nedorozumění pak snadno může nastat v těch případech, kdy pozůstalí nechtějí *obřad*, ale chtějí *rozloučení* ve smuteční síni.

³³ Reprodukováná hudba je běžnější v Čechách než na Moravě, kde se v posledních letech sice stále více prosazuje, ale v mnohých obřadních síních je dosud normou hudba živá, hraná na varhany. V pohřebních průvodech a při obřadech u hrobu je užívána prakticky výhradně hudba živá.

končí mimo území hřbitova. Nový zákon o pohřebnictví (č. 256/2001) přesně vymezil některé základní pojmy. Předně rozlišuje mezi *lidskými pozůstatky*, kterými rozumí „mrtvé lidské tělo, jeho části nebo plod po potratu do pohřbení“, a *lidskými ostatky*, kterými jsou „lidské pozůstatky po pohřbení“ (tj. i popel po kremaci). Zatímco manipulace s *lidskými pozůstatky* je pevně svázána mnoha nařízeními, zacházení s *lidskými ostatky* je mnohem volnější. *Pohřbení* je přitom definováno jako „uložení lidských pozůstatků do hrobu nebo hrobky na veřejném pohřebišti nebo jejich zpopelnění v krematoriu“ (zákon č. 256/2001 Sb.). Je stanovena řada pravidel provozování pohřebních služeb, krematorií i veřejných pohřebišť, například včetně omezení reklamy. Pokud se nenajde nikdo, kdo by zajistil pohřbení, je ze zákona povinná zajistit pohřbení mrtvého těla obec, na jejímž území se mrtvý nachází.³⁴ V této souvislosti je dnes běžně používán termín *sociální pohřeb* (Haškovcová 2000: 94–95; Kotrlý 2012). Označuje případy, kdy pohřbení objednává a hradí u pohřební služby obecní či městský úřad. Žádný veřejný pohřeb se však nekoná, zajištěna je pouze manipulace s mrtvým tělem, jeho spálení v krematoriu a následné (nejdříve po roce provedené) uložení urny do společného hrobu na hřbitově.³⁵ Množství případů, kdy pohřbení organizuje obec, přitom v posledních letech prudce narůstá (Kotrlý 2012).

Zpopelněné ostatky jsou většinou ukládány na hřbitovech (ponejvíce v hrobech, kolumbáriích a urnových hájích),³⁶ ale stále častěji se objevují i jiné alternativy. Urna s popelem může být uložena v bytě (Heřmanský 2003), na zahradě, nebo může být popel rozptýlen v přírodě, do řeky atd., podle přání zesnulého nebo pozůstalých. Pohřební obřad je možné uspořádat i v souvislosti s ukládáním *zpopelněných ostatků*, děje se tak ovšem pouze v malém množství případů. V některých pohřebních službách pořádají jednou či víckrát za rok *kolektivní obřad/pietní akt* při hromadném ukládání popela formou vsypů, na který sezvou pozůstalé. Jinde je ukládání popela spíše technickou záležitostí, kterou zajišťuje správa hřbitova.

Přestože se nabídka pohřebních služeb s jejich privatizací rozšířila, tato variabilita se týká především materiálních záležitostí. Jednoznačně se zmnožil výběr typů rakví, uren, květinových vazeb, provedení parte atd. Průběh obřadů se však prakticky nezměnil a pozůstalí nejčastěji žádají stále stejné služby. I pokud se některé pohřební firmy pokusily o zavedení nových zvyků či rozšíření nabídky služeb (například kopírováním zahraniční praxe), zdá se prozatím, že o takové služby není zájem. Příkladem může být pohřební služba v západních Čechách, která

³⁴ Obec má ovšem zároveň právo žádat posléze náhradu pohřebních nákladů vůči dědicům nebo státu.

³⁵ Obec má též možnost přenechat mrtvého zdravotnickému zařízení pro účely výzkumu nebo výuky. Jedná-li se o lidské pozůstatky nezjištěné totožnosti, musí být uloženy do hrobu, stejně jako mrtvá těla cizinců.

³⁶ *Rozptýl* nebo *vsyp popela* není možné provést na všech hřbitovech, vyžadují totiž speciální prostor, tzv. *rozptýlovou* nebo *vsypovou loučku* (Stejskal – Šejvl 2011: 75–104). Hřbitovy často umožňují pouze jednu z těchto možností, některé dokonce žádnou.

na svých internetových stránkách nabízí tzv. *anglický pohřeb/quiet funeral*, čímž rozumí zorganizování diskrétního pohřebního obřadu (občanského či církevního) s vyloučením veřejnosti, zajištění smuteční hostiny, dopravy a ubytování pohřebních hostů a květinové výzdoby. Během půl roku od uveřejnění nabídky si takovou službu nikdo neobjednal. Stejná firma nabízí i pohřební obřad *rozloučení s urnou zesnulého* v obřadní síni pro ty pozůstalé, kteří např. museli na služební cestu, měli zaplacenou dovolenou, byli v zahraničí nebo byli jinak indisponováni pro uspořádání běžného pohřebního obřadu před kremací. Rozloučení s urnou bylo podle majitelky pohřební služby (zajišťující cca 150 pohřbení ročně) v průběhu posledních let realizováno celkem třikrát. Přenášení zahraničních zvyků (např. amerických kondolenčních knih, balzamac těl, personalizovaných pohřbů atd.) do českého prostředí, kde je spíše tendence minimalizovat pohřební obřady, se v současnosti jeví jako málo úspěšné. Většina pohřebních služeb ostatně o zavádění novinek ani neusiluje.

Závěr

Přestože změny v oblasti pohřbívání a s ním spojených pohřebních obřadů byly v posledních 120 letech na území českých zemí převratné, je i v této oblasti zároveň patrná jasná kontinuita. Tu mnohdy odráží právě jazyk, zejména ten běžně užívaný (*emic*). Kontinuita se může projevat dvěma odlišnými způsoby. Buď se jedná o neuvědomělé navázání, přejímání starších tradic, pramenící z toho, že si aktéři nedokáží ani nic jiného představit, nebo se vůči minulým zvykům explicitně vymezují a snaží se na ně reagovat opakem. I takový přístup však lze v obecné rovině považovat za kontinuitu, respektive návaznost na starší praxi. Většinou totiž neexistují pouze dvě možnosti, a určitý způsob kritické reakce na jisté zvyky či ideologii je tak přímým (antipodickým) navázáním na předchozí stav. Zatímco průkopníci nových myšlenek a zvyků vymýšlejí a užívají pro novou praxi nové termíny, v reálném čase určitou dobu trvá, než aktéři – běžní lidé – začnou nová slova používat, a některá se vůbec neujmou.

V průběhu 20. století byly změny v pohřební praxi do značné míry založeny na ideovém základě, kdy byl náboženský (křesťanský) světonázor ohledně smrti a posmrtné existence během první poloviny 20. století odsunut do pozadí a vystřídán zásadami hygienickými a medicínskými; souvisí to také s pokrokovým volnomyšlenkářským světonázorem propagujícím změnu v pohřbívání od tradičního křesťanského uložení do země ke kremaci. Vysoká míra sekularizace české společnosti první poloviny 20. století ve spojení s proticírkevním zaměřením nezanedbatelné části populace (Gollová 1984; Kudláč 2005; Nešpor 2010) pak připravily prostředí, ve kterém se následně pohřební praxe velmi rychle proměnila.

S nástupem komunistického režimu nastal další zásadní ideový posun: bylo propagováno materialistické hledisko na základě marxistické filozofie, podporující ateistické

myšlenky a neexistenci posmrtného bytí. Tyto změny se postupně promítly do způsobu pohřbívání, kdy ve druhé polovině 20. století v České republice značně vzrostl zájem o kremaci (výrazně propagovanou, protože konvenovala se socialistickou ideologií). V důsledku toho se ocitla Česká republika v roce 2000 na prvním místě v podílu kremací v rámci Evropy (Davies – Mates 2005: 455). Podobně se během komunistického režimu povedlo rozšířit praxi *občanského pohřbu* namísto *pohřbu církevního*. Politická situace a centralizovaná vláda s jasnými snahami o změny v pohřbívání sehrály v tomto období významnou roli a výrazně se podílely na proměnách pohřebních obřadů i samotného pohřbívání, trvajících až do dnešních dnů.

Po pádu komunistického režimu se očekávaný návrat k původním náboženským tradicím nekonal, a tak jsou v současné České republice *sekulární pohřby* rozšířeny v míře, která prakticky nemá ve světě obdoby. Srovnatelně vysoký podíl necírkevních pohřebních obřadů je dnes snad jen na území bývalého Východního Německa (Schlott 2011; Schulz 2005) a dále na Novém Zélandu, kde ovšem i sekulární obřadníci často zapojují do pohřebních obřadů náboženskou složku, například v podobě křesťanských modliteb (Schäfer 2007). Současná doba je charakteristická absencí společného ideového základu (to odpovídá představám o postmoderních společnostech), což se jasně projevuje právě v české pohřební praxi. Tento stav na rozdíl od jiných, rovněž vysoce sekularizovaných zemí (např. Nizozemska; Venbrux – Peelen – Altena 2009) však v českém případě nevyústil v obrácení se k *já* jako nejvyšší autoritě a v pořádání personalizovaných pohřbů, nýbrž vedl k masovému zrušení pohřebních obřadů. V českém případě byly totiž obřady zaměřené na život jedince hojně propagovány a konány již v období komunistického režimu, tedy o poznání dříve v porovnání se světovými trendy. Po politickém převratu došlo spíše k negování tohoto přístupu. Personalizace se aktuálně v běžných pohřebních obřadech příliš neuplatňuje,³⁷ konají se většinou podle stejného scénáře, bez vyzdvihnutí osobnosti zesnulého. Personalizace si nachází místo spíše mimo ně, a to v nových rituálech truchlení, jako například při budování a udržování soukromých pomníčků u silnic obětem dopravních nehod (viz Nešporová 2008). Mohutné rozšíření *zpopelňování bez obřadu* v době míru a prosperity je novou záležitostí, která zatím asi nemá ve světě obdoby.

Ve změnách pohřební praxe dále sehrála důležitou roli profesionalizace oboru, kdy se kompetence z pozůstalých a duchovních postupně přenesly na pracovníky pohřebních služeb a hřbitovů. V českém prostředí se vinou politických změn v průběhu 20. století vlastnictví a provozování pohřebních služeb i hřbitovů několikrát proměnilo, což nepochybně také přispělo k výraznějším změnám v pohřební praxi. Městské či soukromé pohřební ústavy, městská krematoria a většinou církevní hřbitovy byly během komunistické vlády převedeny do správy státu, což umožnilo plošnou realizaci zásadních změn v pohřbívání. Po roce 1989 přešlo mnoho pohřebních služeb do soukromého vlastnictví, řada z nich a také většina krematorií a hřbitovů

³⁷ Lze najít četné výjimky, nejsou ovšem majoritní praxí.

však zůstala nadále pod správou měst či obcí (Eliáš – Kotrlý a kol. 2006). Stávající model české pohřební praxe je tedy do značné míry ovlivněn tím, že podléhá dílem soukromému podnikání a dílem státní samosprávě. Aplikujeme-li Walterova zjištění (Walter 2005), můžeme potvrdit, že v českém prostředí se v současnosti objevují znaky typicky spojené s jednotlivými formami vlastnictví pohřebních služeb. Jedná se jednak o kritiku komerčního přístupu a vydělávání peněz na pohřbech soukromými firmami, jednak o menší možnosti výběru, cenový monopol a sekulární přístup v případě státem (obcemi) vlastněných pohřebních zařízení. Jednoznačným obecným trendem posledních desetiletí je v české pohřební praxi zjednodušení pohřebních obřadů, jejich minimalizace a privatizace.

Pro snazší orientaci je přiložena tabulka obsahující termíny označující pohřební praxi posledního století. Přestože byly zaváděny postupně, většinu z nich lze použít i dnes. Na závěr je třeba připomenout několik poznatků, které by snad mohly vést ke sjednocení a zpřesnění terminologie popisující aktuální stav. Především termín *pohřeb* by měl být používán pouze v případech, kdy je zesnulý pohřben s doprovodnými pohřebními obřady. V případě, že jakýkoliv kolektivní smuteční obřad chybí, byl by vhodnější prostý termín *pohřbení*, který označuje toliko samotné kulturně akceptovatelné odstranění mrtvého těla (ať již kremací, uložením do země nebo jiným způsobem). Mnohé „*sociální pohřby*“ zajišťované obcemi tak jsou pouhým *sociálním pohřbením*, nikoliv pohřbem. V českém jazyce se mi dále jeví jako nosné rozdělení na tělesné *pozůstatky* a *ostatky*, a to v souladu s univerzálně platnou konceptualizací Hertzovou (Hertz 1960). Tělesným *pozůstatkem* je mrtvé tělo či jeho části, tělesným *ostatkem* pak rozumíme to, co zůstane jako výsledný proces pohřbení, tedy kosti bez měkkých částí nebo popel. Poslední poznámku chci věnovat termínům *smuteční obřad*, popřípadě *pohřební obřad*. Tato slova jasně označují konání, které někdy bývá aktéry záměrně zastřeno užíváním obecnějšího vyjádření *poslední rozloučení*. Aby bylo zřejmé, zda se nějaký kolektivní pohřební/smuteční obřad skutečně konal nebo ne, měl by být v odborných textech přednostně použit termín *smuteční* či *pohřební obřad*.

Tabulka

Termíny užívané při popisu pohřební praxe od konce 19. století po současnost:

	Přelom 19.-20. století	První polovina 20. století	Období komunismu (1948-1989)	Současnost (1990-2012)
POHŘBENÍ	do země rob/hrob hrobka	ohněm/zehem/kremace popel/zpopelněné tělesné pozůstatky popelnice/urna → kolumbárium → urnový háj	kremace/zeh popel rozptyl → rozptylový palouček vsyp → vsypová loučka	kremace/zpopelnění sociální pohřbení/"sociální pohřeb" tělesné pozůstatky → ostatky
POHŘEBNÍ OBŘADY	církevní umíráček zádušní mše pohřební průvod odprošení lidu pohřební hostina/trachta	pohřební proslov	sekulární/občanské smíšené jednofázové rozloučení dvoufázové rozloučení smuteční projev	smuteční obřad/"poslední rozloučení" obřad smutečního rozloučení v úzkém kruhu rodinném smuteční proslov kolektivní obřad/pietní akt
MATERIÁLNÍ ZAJIŠTĚNÍ	umrlčí komora/márnice katafalk	krematorium žárovístě obřadní síň	smuteční síň	smuteční oznámení/parté

Literatura a publikované prameny:

- Ariès, Philippe: 2000 – *Dějiny smrti I., II.* Praha: Argo.
- Babička, Václav: 2005 – Vývoj katolické religiozity v českých zemích v letech 1949–1989 (na základě zjišťování Státního úřadu pro věci církevní a Ministerstva kultury – sekretariátu pro věci církevní). In: *Sborník archivních prací* 55: 378–506.
- Bartošek, Jaroslav: 1982 – *Organizace občanského pohřbu.* České Budějovice: Jihočeské tiskárny.
- Bednář, František: 1929 – *Sbírka zákonů a nařízení ve věcech náboženských a církevních v Republice československé.* Praha: Husova čs. evang. fakulta bohoslovecká.
- Beneš, Bohuslav: 1983 – Funkce lidové tradice v práci sborů pro občanské záležitosti. In: Frolec, Václav (ed.): *Socializace vesnice a proměny lidové kultury II.* Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, sv. 2: 45–53.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas: 1999 – *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Creswell, John W.: 2006 – *Qualitative Enquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions.* Thousand Oaks, London: Sage.
- Davies, Douglas J. – Mates, Lewis H.: 2005 – *Encyclopedia of Cremation.* Aldershot: Ashgate.
- Domorázek, František: 1895 – Lidové zvyky, pověry a báje při úmrtí a pohřbu. *Český lid* 4: 241–244.
- Eliáš, Vojtěch – Kotrlý, Tomáš a kol.: 2006 – *Přehled veřejných a neveřejných pohřebišť v České republice.* Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj, KTF Univerzita Karlova.
- Friedman, Alan W.: 1982 – Narrative is to Death as Death is to the Dying: Funeral Stories. In: Hinz, Evelyn J. (ed.): *Death and Dying.* Winnipeg: University of Manitoba: 65–76.
- Garces-Foley, Kathleen – Holcomb, Justin S.: 2006 – Contemporary American Funerals: Personalizing Tradition. In: Garces-Foley, Kathleen (ed.): *Death and Religion in a Changing World.* Armonk: M. E. Sharpe: 207–227.
- Gollová, Miroslava: 1984 – Počátky české volnomyšlenkářské a bezvěrecké organizace. *Československý časopis historický* 32: 218–249.
- Haškovcová, Helena: 2000 – *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti.* Praha: Galén.
- Hendrych, František: 1939 – Ukládání pozůstatků osob zpopelněných. *Žeh* 30: 134–135.
- Hertz, Robert: 1960 – *Death and the Right Hand.* London: Cohen and West.
- Heřmanský, Martin: 2003 – „Domácí oltářičky“. Vztahování se k zemřelým příbuzným ve městě a na vesnici (Praha a Černošín). *Lidé města. Revue pro antropologii, etnologii a etologii komunikace* 12: 121–142.
- Hnídková, Vendula: 2011 – „Architekt Pavel Janák a idea kremační.“ In: Roháček, Jiří (ed.): *Epigraphica & Sepulcralia III.* Praha: Artefactum: 91–102.
- Hochová-Brožiková, Zdena: 1930 – Bílá barva – symbolem smutku? *Český lid* 30: 343–347.
- Horský, Emil: 1914 – Co stála u nás smrt r. 1850. *Český lid* 23: 10–20.
- Howarth, Glennys: 1996 – *Last Rites. The Work of Modern Funeral Director.* Amityville, New York: Baywood.
- Kadeřábek, Miloslav – Hilgert, Ludvík: 1968 – *Výstavba smutečních síní adaptací a přístavbou.* Praha: Společnost přátel žehu.
- Katafalk. 1899 – *Ottův slovník naučný.* Praha: J. Otto. Díl 14: 50.
- Kopčan, Štefan (ed.): 1965 – *Človek človeku. Sborník na pomoc organizovaníu občianskych pohrebov.* Bratislava: Obzor.
- Kotrlý, Tomáš: 2008 – K proměnam postavení hrobníka. *Český lid* 95: 273–292.
- Kotrlý, Tomáš: 2011 – Právně-pastorační aspekty pohřbívání. *Studia theologica* 13: 121–154.
- Kotrlý, Tomáš: 2012 – Sociální pohřeb. *Rodinné listy* 1(3): 24–28.

- Krematorium. *Veřejné soutěže z r. 1943. Jaroměř – Třebíč – Kolín.* 1946 – Praha.
- Kremace v Republice československé v r. 1929. 1930 – *Krematorium* 21: 1–12.
- Kudláč, Antonín K. K.: 2005 – *Příběh(y) Volné myšlenky.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kunstovný, Otakar: b. d. – *Narození, sňatek a pohřeb volného myslitele.* Praha: Volná myšlenka.
- Lenderová, Milena: 2001 – S pietou popel shrnouce... aneb kremace v Čechách. *Dějiny a současnost* 1: 23–27.
- Loukotka, Jiří: 1979 – *Vědecký ateismus a světonázorová výchova.* Praha: Horizont.
- Ludvíková, Miroslava: 1971 – Pohřební pohoštění a hostiny. *Národopisné aktuality* 8: 211–220.
- Maiello, Giuseppe: 2005 – Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni. *Český lid* 92: 35–47.
- Malinowski, Bronislaw: 1954 – *Magic, Science and Religion and Other Essays.* Garden City: Doubleday Anchor Books.
- Mencl, František X.: 1922 – *Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelnování mrtvých.* Praha: Krematorium.
- Mencl, František: 1939 – Český název pro krematorium. *Žeh* 30: 27–28.
- Merridale, Catherine: 2000 – *Night of Stone. Death and Memory in Russia.* London: Granta Books.
- Metodické pokyny k vypracování smutečních projevů.* 1980 – Ostrava: Krajské kulturní středisko.
- Milde, Lubomír: 1932 – *Kremace. Moderní způsob pohřbívání.* Praha: Krematorium.
- Mottl, Zdenko: 1940/41 – Kremace v Čechách. *Naše doba* 48: 598–603.
- Navrátilová, Alexandra: 1989 – K analýze tendencí vývoje rodinných obřadů na současné vesnici. Obřady, spojené s úmrtím a pohřbem. *Český lid* 76: 149–155.
- Navrátilová, Alexandra: 2004 – *Narození a smrt v české lidové kultuře.* Praha: Vyšehrad.
- Nepostrádatelný rádce občanů bez vyznání. Co musí každý vědět o sňatku, manželství, narození, úmrtí a pohřbu.* 1926 – Praha: Volná myšlenka.
- Nerad, František: 1895 – O umírajících a mrtvých. Pověry, sebrané v Jesenicích u Sedlčan. *Český lid* 4: 536.
- Nešpor, Zdeněk R.: 2010. *Příliš slábi ve víře. Česká ne/religiozita v evropském kontextu.* Praha: Kalich.
- Nešpor, Zdeněk R.: 2011 – Socioekonomie spalování mrtvol aneb neznámá kapitola z dějin české sociologie a pojišťovnictví. *Pantheon. Religionistický časopis/Journal for the Study of Religions* 6: 22–47.
- Nešpor, Zdeněk R. – Nešporová, Olga: 2011 – „V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí.“ Čtyři pohledy na vývoj křesťanského hnutí v české společnosti. *Soudobé dějiny* 18: 563–602.
- Nešporová, Olga: 2008 – Veřejná připomínka smrti – pomníčky u silnic obětem dopravních nehod. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 44: 139–166.
- Nešporová, Olga: 2011 – Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby? *Sociální studia* 8: 57–85.
- Nozar, Karel: 1931 – *Pohřby do země a kremace.* Praha: Krematorium.
- Občanské obřady.* 1978 – Brno: Okresní kulturní středisko.
- Občanské pohřby: Smuteční obřady.* 1975 – Kroměříž.
- Pohřbívání. 1903 – *Ottův slovník naučný.* Praha: J. Otto. Díl 12: 2–5.
- Pohřby – jaké jsou, a jaké by měly být. 1939. *Žeh* 30: 120–122.
- Pohřební proslovy.* 1930 – Praha: Volná myšlenka.
- Procházka, Karel: 1903 – Pohřeb na Strašecku. *Český lid* 12: 316.
- Projevy na rozloučenou.* 1976 – Praha: Společnost přátel žehu.

- Quartier, Thomas: 2009 – Personal Symbols in Roman Catholic Funerals in the Netherlands. *Mortality* 14: 133–146.
- Schäfer, Cyril: 2007 – Post-mortem Personalization: Pastoral Power and the New Zealand Funeral Director. *Mortality* 12: 4–21.
- Schlott, Christiane: 2011 – *Bestatter in Leipzig. Ritualanbieter in säkularer Zeit*. Dresden: Thelem.
- Schulz, Felix Robin: 2005 – *Death in East Germany, 1945–1990*. York: Dissertation at University of York.
- Společnost přátel žehu 1909–2009*. 2009 – Praha: Společnost přátel žehu.
- Sošková, Jana: 1984 – Jednota světonázorového obsahu a estetické formy občianskej obradnosti. *Ateizmus* 12: 435–445.
- Stejskal, David – Šejvl, Jaroslav a kol.: 2011 – *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer.
- Svoboda, Hynek: 1970 – O individuálním vsypu. *Přátelství* 19: 2–3.
- Svobodová, Markéta: 2009 – Historie a ideový obsah architektonického typu krematoria v meziválečném Československu. In: Roháček, Jiří (ed.): *Epigraphica & Sepulcralia II*. Praha: Artefactum: 267–287.
- Škvarka, J.: 1975 – Niektoré aspekty organizovania občianskych obradov. *Ateizmus* 3: 356–359.
- Šolta, Antonín. 1895 – Vysejpací umrlčí truhly. *Český lid* 4: 114–116.
- Špatenková, Naděžda. 2008. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada.
- Vandendorpe, Florence: 2000 – Funerals in Belgium: the Hidden Complexity of Contemporary Practices. *Mortality* 5: 18–33.
- Van Gennepe, Arnold: 1997 – *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Venbrux, Eric – Peelen, Janneke – Altena, Marga. 2009 – Going Dutch: Individualization, Secularisation and Changes in Death Rites. *Mortality* 2: 97–101.
- Walter, Tony: 1990 – *Funerals and How to Improve Them*. London: Hodder.
- Walter, Tony: 1999 – *On Bereavement: The Culture of Grief*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Walter, Tony: 2002 – *The Revival of Death*. London, New York: Routledge.
- Walter, Tony: 2005 – Three Ways to Arrange a Funeral: Mortuary Variation in the Modern West. *Mortality* 10: 173–192.
- Zavadil, Ladislav: 1919 – *Pohřební obřady*. Vyškov: Knihtiskárna Frant. Obziny.
- Záhoř, Jindřich – Čížek, Ludvík: 1916 – *Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol*. Praha: Společnost pro spalování mrtvol.
- Zemřelí 2004*. 2005 – Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR.
- Žipek, Josef: 1895 – Pověry, obyčeje o nemoci, smrti a pohřbu na Strakonicku. *Český lid* 4: 533–535.

Contact: Mgr. Olga Nešporová, Ph.D., Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Palackého náměstí 4, 128 01 Praha 2; e-mail: olga.nesporova@vupsv.cz